

Molenwandeling over de stadswal (3)

Nico Jurgens

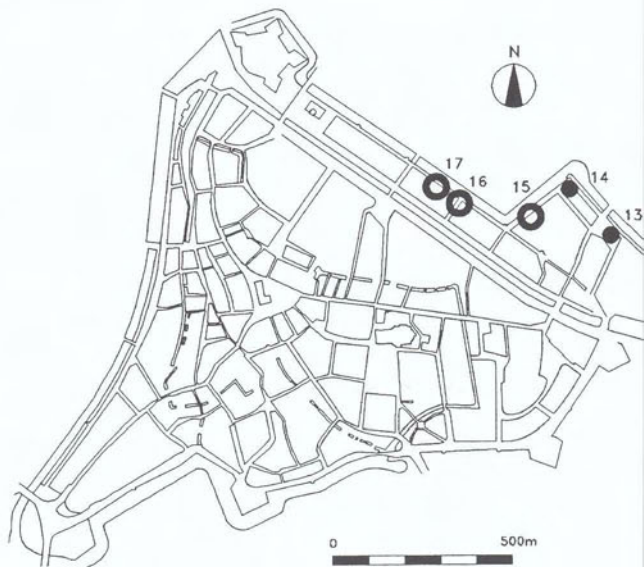
Aan het einde van het vorige deel van de wandeling waren we aangekomen bij de Paustoren. We gaan verder langs de bastions Hintham en Muntel en over de Noordwal tot aan de Van Berckelstraat.

13. De 'Herkmolen' op Bastion Hintham

Rogier van Broeckhoven en Hendrik van Liebergen hadden in 1621 vergunning verkregen om hun windmolen te verplaatsen van de Hinthamerdijk naar de stadswal achter de Tolbrug.¹ De plaatsaanduiding "achter de Tolbrug" doet vermoeden dat de molen aanvankelijk gestaan heeft aan de Kasterenswal of Noordwal. Daar zijn echter geen gegevens van bekend.

"Verplaatsen" moeten we overigens niet al te letterlijk nemen, want in feite is in de vergunning slechts sprake van het windrecht. Het windrecht hield in dat de molen eigenaar gebruik mocht maken van de wind. Dit recht was niet aan de molen zelf, maar aan de standplaats gebonden. Wanneer de molen op een andere plaats werd opgericht, dan moest windrecht verleend worden voor de nieuwe plaats. Verkeerde de molen nog in goede staat, dan was er natuurlijk ook sprake van verplaatsen van de molen zelf. Houten molens konden in onderdelen uit elkaar genomen en vervoerd worden. Er zijn ook molens bekend die in hun geheel verplaatst zijn door ze van hun fundament te lichten en over rollen te vervoeren.

Zoals we in het vorige artikel al lazen had Van Broeckhoven een molen bij de Paus-

Overzichtsk kaartje van de binnenstad. De cijfers verwijzen naar de beschreven molens. De locaties van de met een cirkel aangegeven molens zijn niet nauwkeurig bekend.

(Tekening: BAM)

toren die in 1601 schade leed.² Op de kaart van Blaeu uit 1649 is een molen aangegeven op Bastion Hintham, waarvan uit documenten blijkt dat deze van Van Broeckhoven was.³ Op dezelfde kaart staat de molen bij de Paustoren niet meer aangegeven, zodat we aannemen dat de molen op Bastion Hintham daar de opvolger van was.

Deze molen had blijkbaar een rustig bestaan, want uit de geschreven bronnen zijn niet veel bijzonderheden bekend. We kennen slechts enkele eigenaars. In 1784 kocht Willem van Herck deze molen van Leonard Habraken.⁴ In het begin van de negentiende eeuw werd de molen naar de toenmalige eigenaar de 'Huysmansmolen' genoemd. Maar ook werd de molen aangeduid met de, thans onverklaarbare, naam 'Molenwaarborg'.⁵

In 1837 werd de molen omschreven als 'houten korenwindmolen', waarmee een standerdmolen bedoeld wordt.⁶ Tot die tijd was dat het algemene molentype in Noord-Brabant. Inderdaad werd de molen op een negentiende-eeuwse plattegrond als standerdmolen aangegeven.⁷

Het juiste jaar waarin de molen werd afgebroken is niet bekend; het moet vóór 1870 geweest zijn. Laatste molenaar was Verhees. In 1879 werd ook het bastion geslecht.

14. Molen bij de Hinthamerpoort

Op 9 maart 1596 hadden Lambrecht en Reinier Ygroms vergunning verkregen om hun molen te verplaatsen van een terrein buiten de Hinthamerpoort naar een plaats binnen de stad bij deze poort. De dichtstbijzijnde molen was die van de Zusters van Orthen, staande achter dat convent. In de vergunning werd als gunst vermeld dat niemand hen de wind mocht ontnemen tussen hun molen en die van de Zusters.

In dit geval is zeker alleen sprake van het verplaatsen van het windrecht, want de molen zelf werd nieuw gebouwd. Hij werd gebruikt voor het malen van eikenschors.⁸ Het schorsmeel, gewoonlijk "run" genoemd, werd gebruikt voor het looien van leer.

Bij het beleg van 1601 was deze molen, die tegenover de Rosmalense Toren stond, in puin geschoten.⁹ Tien jaar later verkregen de weduwe van Reinier Ygroms en Adriaan Cornelisz. van Beurden vergunning

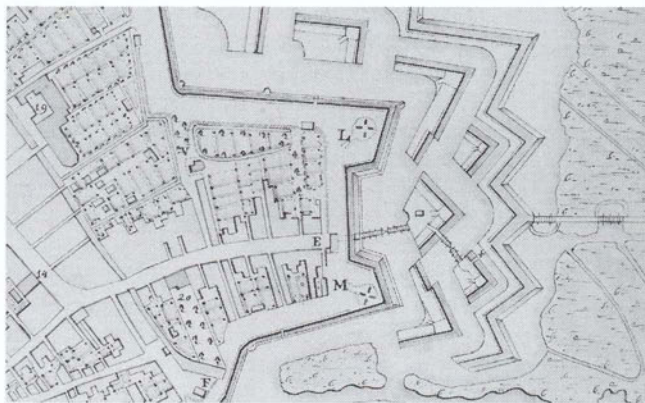
om de molen te mogen herbouwen.¹⁰ Waarschijnlijk stond de molen er toen al weer een tijdje en was de vergunning met terugwerkende kracht verleend.

De 'Phoenix' op Bastion Muntel

Voor het vervolg van de geschiedenis van de juist beschreven molen moeten we naar de aanleg van Bastion Muntel die plaatsvond tussen 1614 en 1618.¹¹ Het is niet bekend of de hiervoor beschreven molen van Van Broeckhoven toen kon blijven staan, of dat deze over korte afstand verplaatst is. Blijkens kaarten van de belegering in 1629 zou de molen enkele tientallen meters meer in de richting van de Muntelwal gestaan hebben dan de latere molen. Op de kaart van Blaeu van 1649 staat de molen al aangegeven op de plaats waar hij in de negentiende eeuw nog stond. De molen was dus kennelijk in de tussentijd verplaatst. We mogen overigens geen zekerheid verwachten van de nauwkeurigheid van deze aanduidingen omdat de molens relatief groot en in vogelvluchtperspectief op deze kaarten getekend zijn. In 1673 wordt de molen aangeduid als

Detail van een stadsplattegrond van J. Camp uit 1789, met de bastions Muntel en Hintham, waarop de "Kronenburgs Molen" en de "Herkmolen" aangegeven zijn.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 28518)

'Oeffelsmolen'.¹² Deze naam werd een eeuw later nog gebruikt toen Theodoor van Kronenburg eigenaar werd.¹³ Daarna werd de molen naar deze nieuwe eigenaar genoemd.

De eigenaars in die tijd bedienden de molen zelden zelf, maar verhuurden deze aan een molenaar. Meestal werden molens voor een termijn van zes jaar verhuurd aan de meest biedende molenaar. Die moest als zelfstandig ondernemer zien zijn kost én de geboden huur te verdienen. In een huurcontract van 1741 werd vastgelegd dat de verhuurder het vervangen van de steenbalk, de standerd en het kruiswerk voor zijn rekening zou nemen in geval dat nodig zou zijn.¹⁴ Gewoonlijk waren de kosten van het 'gaande' werk voor rekening van de huurder, die van het 'staande' werk voor de eigenaar. Met het gaande werk zijn uiteraard de bewegende onderdelen bedoeld, die door het gebruik verslijten, zoals de wieken en de molenstenen. Dat de standerd en de steenbalk, die deel uitmaken van het staande werk, expliciet genoemd worden zou er op kunnen wijzen dat deze onderdelen in een niet te beste staat verkeerden.

Op een plattegrond van 1830¹⁵ staat de molen getekend als standerdmolen, terwijl deze later¹⁶ als achtkante molen aangegeven wordt. Er is dus kennelijk een nieuwe molen gebouwd, maar daar vonden we geen gegevens van. Een achtkante molen is een moderner molentype met een draaibare kap, terwijl van een standerdmolen het gehele molenhuis op de wind gericht moet worden. Een achtkante molen biedt meer werkruimte dan een standerdmolen en de molenaar hoeft minder trappen te lopen tijdens het malen.

De achtkante molen kreeg de naam 'Phoenix'.¹⁷ Dat wijst er op dat deze molen gebouwd was omdat de vorige was afgebrand. Het scheelde niet veel of ook de 'Phoenix' werd in de as gelegd. Op 20 april 1879 sloeg de bliksem in waardoor wat hooi, dat in de molen was opgeslagen,

in brand raakte. Men kon de brand echter tijdig blussen.¹⁸

Het einde van de molen kwam in 1887. In dat jaar kocht de gemeente de molen om deze te laten afbreken. Het bastion werd tegelijk met Bastion Hintham geslecht.

15. Molen op de Muntelwal

Op een kaart van de belegering in 1629 (zie afbeelding)¹⁹ staat een molen aangegeven op de Muntelwal, ongeveer bij het rondeel halverwege Bastion Muntel en de Noordwal. Van deze molen zijn geen gegevens bekend. Het rondeel is thans niet meer aanwezig.

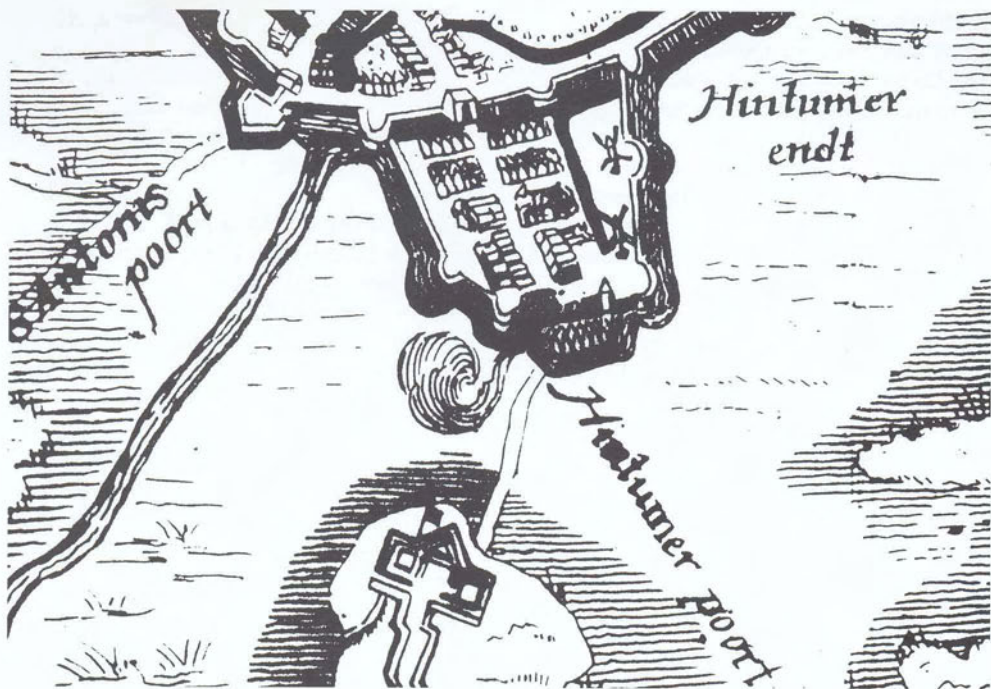
De op bedoelde kaart getekende bastions komen niet overeen met de situatie in 1629. De kaart lijkt weinig nauwkeurig zodat het twijfelachtig is of de molen correct is aangegeven.

16. Molen van de Zusters van Orthen

De meeste molens die op het einde van de zestiende eeuw op de stadswal werden opgericht hadden eerder buiten de stad gestaan. Zo ook de molen van de Zusters van Orthen. Op 18 april 1592 hadden zij vergunning verkregen hun molen te verplaatsen naar hun terrein binnen het Convent in de stad.²⁰ De juiste locatie waar de molen kwam te staan is niet bekend, maar moet waarschijnlijk gezocht worden op de Noordwal in de buurt van de Kanaalstraat. De Zusters verkregen 10 november 1627 vergunning om hun molen nogmaals te verplaatsen in verband met de verbetering van de vestingwerken. Bovendien hielden de huizen in de omgeving de wind teveel tegen waardoor de molen niet goed kon functioneren. De molen werd toen verplaatst naar het bolwerk van St. Albert (Bastion Vught).²¹ We beschreven de molen daar in het eerste deel van de molenwandeling.²²

17. Molen op de Noordwal

De Tafel van de Heilige Geest, gewoonlijk het Geefhuis genoemd, had een korenmo-

Detail van een kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Op de Muntelwaal zijn twee molens getekend.

(Foto: Stadsarchief, IITA, stamboeknr. 3153)

len bij Hintham. Deze werd in 1596 naar de stadswal verplaatst, waar het Geefhuis grond bezat.²³ Marcelis van Casteren, de eigenaar van de molen bij de Muntelpoort, had bezwaren tegen de oprichting van deze molen. Hij meende dat de molen van het Geefhuis zijn molen teveel de wind uit de zeilen zou nemen.²⁴ Van de molen van de Tafel van de Heilige Geest zal het maar ongeveer 50 meter geweest zijn tot de molen van Van Casteren. Op zo'n korte afstand is zeker windbelemmering te verwachten. Na rijpe deliberatie verklaarde de regering van de stad dat zij geenszins de bedoeling had oude rechten te negeren. Vooral het windrecht was in deze kwestie van belang. Zowel Marcelis van Casteren als de Tafel van de Heilige Geest bezaten

dat recht. De stadsregering was bevoegd de verplaatsing van molens te gelasten en nieuwe standplaatsen aan te wijzen. De Drie Leden van de stad waren van mening dat het oprichten van de molen van de Tafel van de Heilige Geest geen nadeel met zich mee zou brengen voor de molen van Van Casteren.²⁵ Daarop verkreeg rector Jacob van Balen de gevraagde vergunning op 28 april 1597. De bouw van de molen was toen reeds begonnen. Als voorwaarden werden gesteld dat de gracht naast de molenwerf voldoende beschoeid moest worden, en dat de gracht niet zodanig versmald zou worden dat gewone schuiten daar niet door konden.²⁶ Bij het beleg van 1601 leed de molen lichte schade. De windpeluw en een molenborst waren beschadigd.²⁷ Het is niet bekend wanneer de molen verdwenen is. Hij komt nog voor op de kaart van Blaeu van 1649. Bij de bespreking van de molen bij de Muntelpoort zullen we

zien dat Van Casteren zijn molen in de eerste helft van de zeventiende eeuw verplaatst had, maar dat één van zijn nazaten de molen in 1673 kennelijk weer op zijn oude plaats terugzette. Omdat Van Casteren zijn molen aanvankelijk verplaatst zal hebben vanwege de windbelemmering die veroorzaakt werd door de molen van het Geefhuis, kunnen we ons niet voorstellen dat die laatste in 1673 nog bestond.

Een klein eindje verder komen we aan bij de voormalige Muntelpoort, die zich ongeveer in het verlengde van de Van Berckelstraat bevond. Vanaf deze plaats maken we in de volgende aflevering het laatste deel van de molenwandeling. ■

Noten

1. Algemeen Rijksarchief Brussel, vergunningen Brabantse Rekenkamer, Archief Rekenkamers delen, inv. nr. 316, fol. 140v, d.d. 19 oktober 1621 (op microfiche aanwezig bij het Stadsarchief 's-Hertogenbosch).
2. Zie Nico Jurgens, Molenwandeling over de stadswal (2), in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 4, p. 139-145, in het bijzonder p. 144, nummer 12.
3. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud Archief (OA), inv.nr. d 214, *Boeck van het Stads Gemaal*.
4. GAHt, bestand 'Huizen', rec.nr. 1401, naar Rechterlijk Archief (RA) inv.nr. 1770 fol. 242v, d.d. 18 november 1784.
5. GAHt, Notarieel Archief (NA) 3965, notaris F.J.M. Rits, d.d. 4 september 1837.
6. Als noot 5.
7. Kadastrale kaart circa 1830 (vermoedelijk veldwerk), Archief BAM.
8. Als noot 1, inv. nr. 303 fol. 11v, d.d. 9 maart 1596.
9. *Opgave der Schade aan de openbare en particuliere Gebouwen bij 't bombardement in het Jaar 1601*, in GAHt, OA, inv.nr. A 460 (molen bij de Hinthamerpoort tegenover de Rosmalense Toren fol. 75v), met transcriptie door J.M.J. Willems (BAM), 1996 (typoscript, aanwezig bij BAM).
10. Als noot 1, inv.nr. 306 fol. 30v, d.d. 1611.
11. C.J. Gudde, *'s-Hertogenbosch geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974) 108.
12. GAHt, OA, inv.nr. d 213, *Rekening van het gemaal* 1673.
13. GAHt, bestand 'Huizen', rec.nr. 225, naar RA inv.nr. 1757 fol. 299, d.d. 17 april 1771.
14. GAHt, NA 3139, notaris L.W. van Beusekom, d.d. 22 september 1741.
15. Kadastrale kaart circa 1830 (vermoedelijk veldwerk), Archief BAM.
16. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, *Collectie Hingman*, Departement van Oorlog, Plannen gebouwen, nr. 683, plattegrond van Bastion Muntel, 1854.
17. De naam 'Phoenix' wordt genoemd in het *Contract van associatie of handeling voor gemeene rekening*, dat in 1850 was opgemaakt door de verschillende eigenaars en huurders van de 5 werkende windkorenmolens te 's-Hertogenbosch. Zie: F. van Rijckevorsel, Molenaars-combinatie te 's Bosch in 1850, in: *de Molenaar* 40 (1936) 24 juni, p. 421.
18. Tilburgse Courant 20 april 1879 (repertorium Ad Vorselaars).
19. GAHt, Historisch Topografische Atlas (HTA), stamboeknr. 3153.
20. GAHt, Collectie aanvullingen 8135a fol. 1.
21. Als noot 1, inv. nr. 322 fol. 113v, d.d. 10 november 1627.
22. Nico Jurgens, Molenwandeling over de stadswal (1), in: *'s-Hertogenbosch V* (1997) nr. 2, p. 63-69, in het bijzonder p. 68 molen nummer 6.
23. Als noot 1, inv. nr. 303 fol. 46v, d.d. 6 juli 1596.
24. GAHt, Collectie aanvullingen 8135a, aantekeningen van Van Zuijlen betreffende molens uit de Stadsresoluties, fol. 2v, d.d. 17 juli 1596.
25. GAHt, OA, Stadsresoluties, A 23 fol. 23, d.d. 14 maart 1597.
26. GAHt, OA, Stadsresoluties, A 23 fol. 32v, d.d. 28 april 1597.
27. *Opgave der Schade aan de openbare en particuliere Gebouwen bij 't bombardement in het Jaar 1601*, in GAHt, OA, inv.nr. A 460 (fol. 33v), met transcriptie door J.M.J. Willems (BAM), 1996 (typoscript, aanwezig bij BAM). De windpeluw is de horizontale balk die het lager van de as van het wiekenkruis draagt. Een molenborst is een gedeelte van de wieken.